

Dede Ömer Rüşenî'nin (892/1487) Kâdî Beydâvî Hâşiyesinde Kıraat ve Dilbilimsel Açıklamalar

Azime Kelleci

Öz

Konu ve Amaç: Bu çalışmada, Dede Ömer Rüşenî'nin (v. 892/1487) Kâdî Beydâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil* adlı tefsirine yazdığı hâşiyesinde yer alan kıraat ilmine ve dilbilimsel açıklamalara yönelik hususların ortaya konulması hedeflenmektedir. Dolayısıyla Rüşenî'nin kıraat ilmi ve dilbilimsel açıklamalar özelinde Beydâvî tefsirine ilaveten getirdiği açıklamaları ve bilgi aktarımlarının, onun alana ne derece hâkim olduğunu ve tefsir ilmine sunduğu katkılarının ne derece önem arz ettiğinin değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Bu bağlamda çalışmamızın temel amacı, hâşiyedeki kıraat ve dilbilimsel açıklamaların tefsir ve Kur'ân ilimleri açısından önemini vurgulamak ve bu sayede Rüşenî'nin tefsir ilmine katkılarını istifadeye sunmaktır.

Yöntem: Bu makalede tefsir literatürü taranmak suretiyle Rüşenî'nin hâşiyesi incelenerek kaleme alınmıştır. İlgili çalışmada Rüşenî'nin Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Yeni Medrese'de 1755/24 numaraya kayıtlı nüsha esas alınmıştır. Çalışma boyunca kıraat ve dilbilimsel açıklamalar tespit edilerek tasnifi yapılmış, sonrasında verilerden hareketle analiz edilmiştir. Böylece kıraat ve dilbilimsel açıklamaların eksteni tespit edilmiş, Rüşenî'nin izahlarıyla Beydâvî'nin görüşleri karşılaştırılmak suretiyle Rüşenî'nin alana katkıları incelenmiştir.

Bulgular: Çalışma kapsamında elde edilen bulgular kıraat açısından değerlendirildiğinde Rüşenî'nin kıraata dair vecihlerin kaynağını göstermeye önem verdiği, kıraat farklılıklarına değinirken İbn Kesir, Ebû Amr, Hamza ve Kisâi gibi kıraat âlimlerinin rivayetlerini ön planda tuttuğu görülmüştür. Öte yandan tecvid kurallarını, harflerin mahreç ve sıfatlarıyla vakıf ve vasla dair hükümleri açıkladığı tespit edilmiştir. Yedi harf konusundaki görüşleri değerlendirilerek ayetlerin farklı lehçelerde okunabileceğine dair izahatlar yaptığı görülmüştür. Diğer taraftan Kur'ân'ı Kerim'in okunuşunda sesin güzelliğinden yararlanılmasına yönelik izahları, kıraat ilminde teğannî ve sese önem verdiğini göstermektedir. Çalışmanın dilbilimsel açıdan katkıları bağlamında dilbilgisi kuralları, kelime kökleri, sözlük ve lehçe farklılıkları üzerinde durulduğu; kelimelerin iştikakı ile vezinlerin anlama etkisi; kelimelerin lügat ve terim manaları arasındaki ince farkların ortaya koyularak izahların zenginleştirildiği görülmüştür. Tefsir ilmine katkısı bağlamında kıraat vecihlerine dair bilgiler sunulduğu ve kıraat imamlarına başvurulması sebebiyle hâşiyenin kaynak olarak değerlendirilebileceği söylenebilir.

Sonuç: Beydâvî tefsirine hâşiyeye olarak kaleme alınan eserin, kıraat ve dilbilimsel izahlar yönüyle literatürde önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bundan dolayı kıraat ilmi açısından ele alındığında Osmanlı tefsir geleneğinin güzel bir örneği olarak da değerlendirilebilir. Zira Rüşenî, kıraat vecihlerini ele aldığı yerlerde kıraat imamlarından hareket ederek Beydâvî tefsirinin açıklamasında derinliğe sahip yorumlar yapmıştır. Öte yandan Arap diline dayalı yaptığı izahlarla da hem ayetlerin hem de Beydâvî'nin anlaşılmasında katkı sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Tefsir, Beydâvî Tefsiri, Hâşiyeye, Dede Ömer Rüşenî.

Arş. Gör., Karabük Üniversitesi, Karabük, Türkiye azimekelleci@karabuk.edu.tr.
Research Asst. Azime Kelleci, University of Karabuk, Karabuk, Türkiye,
azimekelleci@karabuk.edu.tr

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.
Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal yazılımı ile taranmıştır.

Kelleci, Azime. "Dede Ömer Rüşenî'nin (892/1487) Kâdî Beydâvî Hâşiyesinde Kıraat ve Dilbilimsel Açıklamalar". *Mutalaa* 4/1 (Aralık 2024), 29-44

ORC ID: orcid.org/0000-0001-7184-3513
ROR ID: ror.org/04wy7gp54
DOI: doi.org/10.5281/zenodo.14582548

Geliş tarihi: 07.12.2024
Kabul tarihi: 22.12.2024

In The Hashiya of Dede Ömer Ruseni on Baydawi Qiraat and Linguistic Explanations

Abstract

Subject and Purpose: This study aims to examine the aspects related to the science of qira'at and linguistic explanations found in the hashiya authored by Dede Omer Ruseni on Qadi al-Baydawi's *Anwār al-Tanzil wa-Asrār al-Ta'wil* commentary. Specifically, the study seeks to evaluate the depth of Ruseni's mastery over the fields of qira'at and linguistic analysis, as well as the significance of his contributions to the discipline of tafsir. By analyzing the supplementary explanations and knowledge he added to al-Baydawi's exegesis, the research sheds light on the academic value of his work. Within this context, the primary objective of this study is to underscore the importance of the qira'at and linguistic clarifications in the gloss from the perspective of tafsir and Qur'anic sciences, thereby making Rūṣenī's contributions to the field of Qur'anic exegesis more accessible and appreciable.

Method: This article was written based on a review of the literature and an examination of Rūṣenī's hashiya. The study relies primarily on the manuscript preserved in the Süleymaniye Manuscript Library, cataloged under Yeni Medrese 1755/24. Throughout the research, the qira'at and linguistic explanations were identified, categorized, and subsequently analyzed based on the extracted data. This approach enabled the determination of the central themes within the qira'at and linguistic explanations. Additionally, Ruseni's interpretations were compared with Baydawi's views, facilitating an evaluation of Ruseni's contributions to the field.

Results: The findings of the study reveal several significant aspects of Ruseni's approach to qira'at and linguistic analysis. From the perspective of qira'at, it is evident that Ruseni placed great emphasis on identifying the sources of recitation variants, often prioritizing the narrations of prominent qira'at scholars such as Ibn Kathir, Abu Amr, Hamzah, and Kisai. Additionally, his detailed explanations of tajweed rules, including the articulation points and characteristics of letters, as well as the rulings on waqf and wasl, are noteworthy. His analysis of the saba ahurf also underscores his effort to elucidate the permissibility of reading certain verses in different dialects. Moreover, his focus on the aesthetic aspects of Qur'anic recitation, including the use of beautiful vocalization and taghanni, highlights the importance he placed on the auditory dimension of qira'at. From a linguistic perspective, the study found that Ruseni delved deeply into grammar rules, etymology, lexical variations, and dialectal differences. He explored the roots and derivations of words, the influence of morphological patterns on meaning, and the subtle distinctions between the lexical and terminological meanings of words, enriching his explanations with these nuanced insights. Regarding his contributions to the discipline of tafsir, it can be stated that Ruseni's detailed discussions on qira'at variants and his frequent references to qira'at authorities make his gloss a valuable resource. His systematic and scholarly approach ensures that the gloss can serve as a reliable source for understanding qira'at and its integration into the broader field of Qur'anic exegesis.

Conclusions: The work, composed as a hashiya on Baydawi's tafsir, holds a significant position in the literature due to its focus on qira'at and linguistic explanations. Therefore, from the perspective of qira'at studies, it can also be considered a remarkable example of the Ottoman tafsir tradition. This is because Ruseni, in addressing qira'at variants, provided profound interpretations of Baydawi's commentary by drawing upon the insights of qira'at scholars. Furthermore, through his linguistic analyses grounded in the Arabic language, Ruseni contributed significantly to the understanding of both the Qur'anic verses and Baydawi's explanations.

Keywords: Qira'at, Tafsir, Baydawi's Tafsir, Hashiya, Dede Omer Ruseni.

Giriş

Osmanlı ilim geleneği, kıraat ve tefsir alanında kaleme alınmış değerli eserler ile onların şerh ve hâşiyelerinin bulunduğu zengin bir ilmî hüviyete sahiptir. Tefsirler üzerine yazılan hâşiyelerden oluşan bu gelenek, Kur'ân-ı Kerim'in anlaşılmasına katkı sunmuştur. Özellikle Osmanlı'nın klasik eserlerinden, Kâdî Beydâvî'ye ait *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, hâşiyeye türünde telif edilen eserlerin başta gelen kaynaklarından biridir. Dede Ömer Rûşenî'nin kaleme aldığı Beydâvî hâşiyesi, bu geleneğin bir örneği olmakla birlikte çalışmamız açısından kıraat ve dilbilimsel yönüyle de öne çıkmış bir hâşiyedir. Nitekim Rûşenî'nin ilmi birikimi ile tefsir alanındaki uzmanlığı, her açıdan dikkat çekmektedir. Bu çalışmada ilgili hâşiyenin sadece kıraat ve dilbilimsel yönü ele alınarak Rûşenî'nin bu bağlamdaki alana katkısı incelenmiştir. Zira hâşiyede kıraat farklılıkları, tecvid kuralları, Arap dil gramerinde yapılan açıklamalar, Rûşenî'nin ilmî derinliğini göstermektedir. Böylece Rûşenî'nin Beydâvî tefsiri bağlamında yaptığı eklemeler, tefsir ilmine katkı sunmakla kalmamış aynı zamanda kıraat alanında da kendini göstermiştir.

1. Dede Ömer Rûşenî el-Aydîni (v. 892/1487) ve *Envâru't-tenzîl* Hâşiyesi

Asıl adı Ömer Dıyâüddin el-Aydîni el-Hanefî olan Rûşenî, Osmanlı ilmiye sınıfı içerisinde önemli bir hüviyete sahip âlim ve mutasavvıf bir şairdir. Yıldırım Bâyezid'in beylerinden, anne tarafından Umur Bey'in torunu olarak, -doğum tarihi hakkında ihtilaf bulunmakla birlikte- 820/1417 yılında Aydın'a bağlı Güzelhisar kasabasında doğmuştur.¹ Anadolu'daki ilk Halvetî Şeyhlerinden biri ve Monlâ-yı Rûmî olarak tanınan ağabeyi Alâeddin Ali'nin, Rûşenî'nin yetişmesinde ve tasavvufa intisabında büyük rolü bulunmaktadır. Kaynakların çoğunda Rûşenî'nin ilmî tahsilini Bursa'da yaptığı, bazı kaynaklarda ise Bursa'ya hiç gitmediği ve tahsilini İstanbul'da tamamladığı geçmektedir.²

Ağabeyinin tesiri ile tasavvufa yönelen Rûşenî, devrin büyük mutasavvıflarından Halvetiyye tarikatının pîr-i sâni kabul edilen Bakü'deki Seyyid Yahyâ-yı Şîrvânî'nin (v. 870/1466) yanına giderek ona intisap etmiştir. Burada seyr-i sülûkunu tamamladıktan sonra Şîrvânî'nin halifesi olarak Anadolu'ya gelmiş ve irşâd vazifesini ifa etmeye başlamış, müşşidinden uzak kalmamak için Karabağ, Berdea ve Gence coğrafyalarında faaliyetlerini yürütmüştür. Şeyhi'nin vefatından sonra onun yerine geçen Dede Ömer, Akkoyunlular'ın Karakoyunlular'la yaptığı savaşta galip gelmesinin ardından Tebrîz'i başşehir kabul etmeleriyle, 872 yılında dönemin sultanının hanımı Selçuk Hatun'un kendisi için yaptırdığı Tebrîz'deki dergâha yerleşmiştir. Dede Ömer Rûşenî, özellikle Akkoyunlular'ın en büyük hükümdarlarından âlim ve sanatkârların koruyucusu olan Sultan Yakub (v. 1478-1490) zamanlarında da oldukça saygın ve itibar sahibi bir şair olarak hayatını idame ettirmiştir. Hayatının son yirmi yılını kapsayan Tebrîz dönemi, tasavvufî şöhretinin yayıldığı, tasavvufî mesnevilerini kaleme aldığı, şair olarak ününün arttığı bir dönemdir. Rûşenî'nin tasavvufî bakımdan zikredilen önemli icraatlarından biri de Halvetiyye

¹ Mustafa Uzun, *Dede Ömer Rûşenî'nin Hayatı Eserleri ve Miskinliknamesi*, (İstanbul, Marmara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 1982), 10; Abdurrahman Güzel, *Dinî Tasavvufî Türk Edebiyatı*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2006), 420.

² Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müfessirleri*, (İstanbul: Meral Yayınevi, 2016), 86; Mustafa Uzun, "Dede Ömer Rûşenî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/81.

tarikatinin esaslarından esmâ-i seb'â'yı on ikiye çıkarmış olmasıdır.³ Kaynaklar Dede Ömer Rüşenî'nin hicrî 892 ya da 891 yılında Tebrîz'de vefat ettiğini kaydetmektedir.⁴

Osmanlı döneminde ilmî faaliyetlerde daha çok hâşiyecilik geleneğinin hâkim olması, tefsir ilmine dair çalışmalarda da kendini göstermiştir. Yine bu dönemde huzur dersleri adı altında okunan Beydâvî tefsiri üzerine Rüşenî hâşiyesi gibi tam ve eksik olmak üzere birçok hâşiyeye yazıldığı bilinmektedir.⁵ Dede Ömer Rüşenî'nin hâşiyesinin de aralarında bulunduğu tam hâşiyelerin sayısı fazla olmamakla birlikte eksik hâşiyeye olarak nitelendirilen sûre hâşiyelerinin sayısı oldukça fazladır.

Dede Ömer Rüşenî'ye isnâd edilen Kâdî el-Beydâvî hâşiyesinin yazma eserler kütüphanelerinde kayıtlı beş ayrı nüshası bulunmaktadır. Bu nüshaların biri Kâdî Beydâvî'nin tefsirinin mukaddime bölümünden başlayıp Nâs sûresinin sonuna kadar devam eden tam hâşiyedir. Bu nüsha *Hâşiyeye 'ale'l-Kâdî Beydâvî* adıyla, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesinde Yeni Medrese 1755/24 bilgileri ile kayıtlıdır. Hâşiyenin baş kısmında sûrelerin sayfa numaralarını gösteren el ile yazılmış bir fihrist bulunmaktadır. Bir sonraki varakta yine o döneme ait el yazısı ile bu eserin Rüşenî'nin Kâdî Beydâvî tefsirine yazmış olduğu bir hâşiyeye olduğunu ifade eden küçük hacimli bir yazı bulunmaktadır. Bu iki sayfanın sonunda mukaddime bölümünden itibaren hâşiyeye metni başlamaktadır. Müellif, Nâs sûresinin hâşiyesi ile eserini tamamlamakla birlikte, hâşiyeyi yazma sebebine ve ne zaman kaleme aldığına dair herhangi bir bilgi aktarımında bulunmamıştır. Ancak özellikle ilk sayfalarda yer alan kenar yazılarının sonlarında "Rüşenî" mahlasının yazılı olması, bu nüshanın müellif nüshası olma ihtimalini güçlendirmektedir. Öte yandan hâşiyenin Dede Ömer Rüşenî'ye aidiyeti hakkında birçok kaynakta müellife ve esere atıf bulunmaktadır.⁶

2. Kıraat Açıklamaları

Kıraat ilmi, "Kur'ân-ı Kerîm'deki kelimelerin mütevâtîr okunuş biçimlerini ve ihtilâflarını rivâyette bulunarak nakledenlerine dayandırarak bildiren ilim"⁷ olarak tanımlanmaktadır. Kur'ân âyetlerinin okunduğu esnada kelimelerin telaffuzunda hataya düşülmesini engelleme amacına hizmet eden bu ilim, kelimelerin okuyuş keyfiyetini ve farklılıklarını incelerken aynı zamanda Kur'ân'ın tahrîf ve tağyirden muhafaza edilmesini sağlamaktadır.⁸ Kıraat ilmi, Kur'ân okunurken uygulanan tecvid kuralları, harflerin mahreç ve sıfatları, vakfedilmesi ve vasledilmesi gereken yerlerin bilgisi, kıraat âlimlerine nispet edilen kıraat vecihleri, kıraat esnasında sesin güzelleştirilmesi gibi çeşitli hususları ihtiva eden bir ilimdir. Tahlilini yapmaya gayret ettiğimiz Rüşenî hâşiyesinde de, kıraat ilmi ile alâkalı maddelerin birçoğuna temas edildiği tespit edilmiştir. Özellikle Beydâvî

³ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müfessirleri*, 86; Mustafa Uzun, *Dede Ömer Rüşenî'nin Hayatı Eserleri ve Miskinliknamesi*, 21, 22.

⁴ Abdu'l-Hayy b. Fahrüddîn b. Abdu'l-Ali el-Hasenî et-Tâlibî, *el-İ'lâm bi men fi târihi'l-Hind mine'l-a'lâm*, (Beyrût-Lübnân: Dâru İbn Hazm, 1999), 4/443.

⁵ Ziya Demir, *XIII-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 94.

⁶ Bk. Mustafa b. Abdillâh (Hâcî Halife adıyla şöhet kazanmıştır), *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Thk. Muhammed Şerefüddîn Yalçın, (Bağdâd: Mektebetü'l-Müsenâ, 1941), 1/189; Kâdî el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, Thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mer'âşlî, (Beyrût: Dâru İhyâi't-türâs, 1998), 1/17; Ahmed b. Muhammed el-Ednevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Thk. Süleyman b. Sâlih el-Haziy, (el-Medînetü'l-Müevvere: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1997), 1/433; Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 339-340.

⁷ Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Cezerî (v. 833/1429), *Müncidü'l-Mukriîn ve mürşidü't-tâlibîn*, Nşr. Ali b. Ali el-'İmrân, (b.y.: ts), 49

⁸ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati*, (Konya: Nedve Yayınları, 1974), 235-236.

tefsirinde yer alan kıraat vecihlerinin ulemâdan kimin görüşü olduğunun belirtilmesi ve zikredilen vecihlerin yanında farklı vecihlerin de aktarılması kıraate dair açıklamaların önünde gelmektedir.

Rûşenî, kıraat ilminde sıkça kullanılan bazı terimlerin ifade ettiği anlamları açıklamaya önem göstermiştir. Bahusus tecvid ilminin temel konularından ses, harf, nefes gibi maddeleri detaylı biçimde anlatan müellifin ifadeleri şöyledir: “Bilesin ki ses, şiddetli bir çarpma ile ya da vuruş ile havada hâsıl olan bir özelliktir ve bu havanın kulak zarına vasıl olması ile işitilir. Harf ise ses üzerinde ortaya çıkıp seslerin birbirinden ayırt edilmesine olanak sağlayan şeydir. Mesela göğüs boşluğundan çıkan nefes, gırtlak, boğaz ve ağız kasları ile dudaklara çarparak bir ses diğerinden ayırt edilir ve bu sayede harfler oluşur. Nefes, harfin mahrecinden çıkar ve bu esnada nefesin akışına mani olunmazsa bu harfe “mühmel” (hafif sesli) denir. Tam aksine nefesin akışı engellenirse o zaman bu harfe “mechûr” (kuvvetli sesli) denir. Bu iki durum aslen nefesin akışına dayanır ve hareke ile daha belirgin hale gelir.” Rûşenî açıklamasına harflerin şiddetli ya da yumuşak olmasıyla ilgili hususlara değinerek devam etmiştir: “Şiddet ve onun zıddı olan rihvet sesin akışıyla irtibatlıdır. Harfin çıkış yeri tamamen kapatılırsa bu harf şedîd, eğer tam tersi olursa bu harf yumuşaktır. Her ikisi arasında bir hal söz konusu ise o zaman beyniyye olarak adlandırılır. Bu durum genellikle harf sakın haldeyken anlaşılır, iyice düşün!”⁹

Hâşiyede yer alan bu açıklamalar göz önünde bulundurulduğunda, kıraat ilminin temelini oluşturan konulara önem atfedilerek detaylarıyla okuyucuya sunulduğu müşahede edilmektedir. Bunların yanında müellif, tecvid kaidelerine yönelik açıklamalarında kullandığı bazı terimlerin anlamlarına yer vererek konunun daha iyi anlaşılmasına imkân sağlamıştır. Örneğin, Bakara sûresinin yedinci âyetinde geçen أَيْصَارَهُمْ lafzında imâle yapılmasının câiz olmasından bahsedildiği bölümde,¹⁰ buna kıraat imamlarından Ebû Amr ve Kisâî'nin cevâz verdiği ayrıca Dûrî rivâyetinde de yer aldığı bilgisini verdikten sonra, imâleyi “fetha harekeyi kesreye yaklaştırmak ya da elifi yâya yaklaştırmak” şeklinde tanımlamıştır.¹¹ Diğer taraftan “vakıf” ile alakalı bahsin geçtiği bölümde vakıf çeşitlerinden vakf-ı tâmin şartlarından birinin, durulan yerin ardından gelen kelimenin bir öncekiyle bir ilgisinin olmaması ve bir önceki ifadenin de ardından gelene ihtiyaç duymaması olduğunu belirttikten sonra vakıf çeşitlerinden vakf-ı hasen ve vakf-ı kâfinin mahiyetine değinmiştir.¹²

Envâru't-tenzîl'in, sûre başlarında yer alan hurûf-u mukatta'anın Kur'ân'ın mucizevî yönlerinden biri olmasından bahsedilen bir bölümünde, mahreç ve sıfatlarına göre ayrılan harflerin ne kadarının mukatta'a harfi olarak sûre başlarında zikredildiği uzunca anlatılmıştır. Burada, mahreçleri yakın olan harflerin birbirine idğâm edilmesinden bahsedilirken, “Mahreçleri yakın olanlara idğâm edilmeyip de onlara mahreçleri yakın olan harflerin yarısını, yani mîm, ze, sîn ve fâ harflerini zikretti.”¹³ ifadeleri geçmektedir. Bunun üzerine Rûşenî, burada zikredilen harflerin idğâm edilmesini, çeşitli âyetlerden misaller getirerek izah etmiştir. Tecvid ve kıraat ilmini ilgilendiren konu hakkında Rûşenî'nin ifadeleri şu şekildedir:

⁹ Rûşenî, Dede Ömer. *Hâşiyeye 'ale'l-Kâdi Beydâvi*. Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Medrese. 1755/24, vr. 6a, vr. 7a.

¹⁰ Beydâvi, *Envâru't-tenzîl*, 1/43.

¹¹ Rûşenî, *Hâşiyeye 'ale'l-Kâdi Beydâvi*, vr. 14b.

¹² Rûşenî, *Hâşiyeye 'ale'l-Kâdi Beydâvi*, vr. 8a.

¹³ Beydâvi, *Envâru't-tenzîl*, 1/34.

“Mîm harfi, bâ, vâv ve fâ harflerine idğâm edilmez ancak ﴿يَعَذَّبُ مَنْ يَشَاءُ﴾ âyetinde olduğu gibi bu harfler mîm harfine idğâm edilir. Râ da aynı şekilde lâm harfine idğâm edilmez, ﴿بَلَّ رَانَ﴾ örneğinde olduğu gibi lâm râya idğâm edilir. Yine şîn harfi, cîm harfine idğâm edilmezken, ﴿اَخْرَجَ شَطَاً﴾ da olduğu gibi cîm şîne idğâm edilir. Fâ harfi bâ, mîm ve vâv harflerine idğâm edilmez fakat bu harfler fâ harfine idğâm edilir.”

Rûşenî bu izahında, Beydâvî'nin mahreçleri yakın olan harflerin birbirine idğâm edilmesi konusundaki tefsirinden hareketle, bu harflerin idğâm kâidelerine göre uygulamalarının örneklerini vermiştir. Ayrıca söz konusu harflerin idğâm edilmesi konusundaki istisnaları zikrederek konuyu daha açık hale getirmiştir. Öyle ki, bâ harfinin mîm harfine ve cîm harfinin şîn harfine idğâm edilmesi, Kur'ân-ı Kerîm'de az rastlanan kıraatler olmakla birlikte, kıraat imamlarından Ebû 'Amr (v. 154/771) kıraatinde bulunan bu idğâm çeşitlerine ¹⁴“يعذب من يشاء” ve ¹⁵“اخرج شطاه” ibarelerini örnek vermiştir.¹⁶ Yine Kur'ân-ı Kerîm'de sadece bir örneği olan ve Ebû 'Amr ve Kisâî kıraatinde bulunan bâ harfinin fâ harfine idğâm edilmesine, Hucûrat sûresi 11. âyetindeki “وَمَنْ لَّمْ يَثْبُتْ فَأُولَئِكَ” ibaresini örnek vermiştir.¹⁷

Hâşîye'de âyetlerde geçen lafızların telaffuzuna yönelik kıraat farklılıklarına vurgu yapıldığı gözlemlenmiştir. Örneğin Bakara sûresinin ﴿وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾ “Allah yaptıklarınızdan gafil değildir.”¹⁸ âyetindeki fiil Beydâvî tefsirinde geçtiği üzere kıraat imamlarından İbn Kesîr, Nâfi', Ya'kûb ve Halef tarafından yâ ile okunduğu geri kalan kıraat âlimlerinin ise tâ ile okunduğu belirtilirken, Rûşenî, kıraat ilminin öncü kaynaklarından biri olan Şâtibiyye'de yer alan rivâyete göre bu fiili yâ ile okuyan kâri'in yalnızca İbn Kesîr olduğunu söylemiştir.¹⁹ Yine Bakara sûresinin 149. âyetinde geçen ﴿عَمَّا﴾ ibaresindeki muzârî fiilini, kıraat imamlarından İmâm Hamza ve İbn 'Âmir'in ve Arap dili âlimlerinden Sekkâkî'nin tâ harfi ile okuduğunu, geri kalanının da yâ harfi ile okuduğunu kaydetmiştir.²⁰ Bir başka âyette geçen الرِّبَا lafzındaki vâv harfi hakkında *Envâru't-tenzîl*'deki, “vâv harfi salât lafzında olduğu gibi tefhîm içindir.”²¹ açıklaması üzerine, İmâm Hamza ve Sekkâkî'nin bu kelimeyi imâle ile okuduğunu aktararak kelimenin kıraati konusundaki farklılığa işaret etmiştir.²² Kâdî Beydâvî'nin Bakara sûresinin yedinci âyetinde geçen أبصار kelimesindeki sâd harfinin okunuşunda fetha hareketinin vâva imâle edilerek okunmasının câiz olduğu²³ kaydını düşmesi üzerine Rûşenî'nin, bu kıraatin Kisâî'nin Dûrî rivâyetinde yer aldığını belirtmesi²⁴ kıraat

¹⁴ Bakara, 2/248.

¹⁵ Fetih, 48/29.

¹⁶ Mahreçleri birbirine yakın harflerin idğâmı ile ilgili bk. Şemsüddin Ebu'l-Hayr b. el-Cezerî, *en-Neşr fi Kirâati'l-'Aşr*, (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, ts), 1/287.

¹⁷ Ebu'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Makdisî- Ebû Şâme, *İbrâzü'l-me'ânî min hirzi'l-emânî*, (b.y.: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 196; Abdulfettâh b. Abdülğani Muhammed b. el-Kâdî, *el-Vâfi fi Şerhi's-Sâtibiyyeti fi'l-kirâati'l-'aşr*, (b.y.: Mektebetü's-Sevâdî, ts.), 135.

¹⁸ Bakara 2/74.

¹⁹ Rûşenî'nin hâşiyede geçen bu açıklaması şöyledir:

Rûşenî, *Hâşîye 'ale'l-Kâdî* قوله: وقرأ ابن كثير، في رواية الشاطبي أن القراءة بالياء لابن كثير فقط. قال: "وبالغيب عما يعملون هنا دنا" والبدال إشارة إلى ابن كثير. *Beydâvî*, vr. 46b.

²⁰ Rûşenî, *Hâşîye 'ale'l-Kâdî Beydâvî*, vr. 63a.

²¹ *Beydâvî*, *Envâru't-tenzîl*, 1/172.

²² Rûşenî, *Hâşîye 'ale'l-Kâdî Beydâvî*, vr. 99a.

²³ *Beydâvî*, *Envâru't-tenzîl*, 1/43.

²⁴ Rûşenî, *Hâşîye 'ale'l-Kâdî Beydâvî*, vr. 14b.

vecihlerinin hangi kıraat imamına ait olduğunu ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.

Ayrıca Rûşenî kıraat ilmine dair bazı rivâyetlere ve bu rivayetlerde neyin kastedildiğine dair farklı yorumlara yer vermiştir. Bunların başında tefsir ve kıraat ilminde en çok tartışılan meselelerden biri olan Kur'ân'ın yedi harf üzere indirildiğini bildiren hadis-i şerif ile ilgili açıklamalar gelmektedir. Hâşiyede yedi harfin taşıdığı manalar hakkında şu ifadeler geçmektedir: "Yedi harf ile ilgili farklı görüşler öne sürülmüştür. Bir görüşe göre yedi harf, Arap kabileleri arasında en meşhur ve en fasih olan yedi lehçeyi ifade eder. Bu lehçeler Kur'ân'ın evrensel mesajının Arap toplumunun bütününe yönelik hitabını kolay kılmak için tercih edilmiştir. Bir diğer görüşe göre ise yedi harf, Kur'ân ihtiva ettiği ana konuların karşılığıdır; inanç esasları, emirler ve yasaklar, kıssalar, misaller, müjdelere ve uyarılardır."²⁵ Rûşenî hâşiyesinde Kur'ân-ı Kerim'in okunuşu esnasında sesin güzelleştirilmesi ve teğannî yapılması hakkındaki rivayete de yer vermiştir. O, Kur'ân okurken sesi güzelleştirmenin Resûlüllâh'ın (s.a.v.) sünneti olduğunu ifade ederek "Kur'ân'la teğannî yapmayan bizden değildir"²⁶ ve "Seslerinizi Kur'ân ile süsleyin"²⁷ rivâyetlerini zikrederek kıraatin güzel yapılmasının önemine vurgu yapmıştır.

Tespit edildiği kadarıyla Rûşenî'nin hâşiyesi, kıraat ilminin önemini ve Kur'ân'ın doğru okunuşunu koruma çabalarını detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Özellikle Rûşenî'nin hâşiyesinde, kıraat ilmiyle ilgili çeşitli konuları ele aldığı ve kıraat âlimlerinin farklı okuma şekillerine nasıl atıfta bulunduğunu gösterdiği görülmektedir. Metinde, kıraat vecihleri, sesin güzelleştirilmesi, tecvid kuralları gibi konuların yanı sıra kıraat terimlerinin açıklanması da yer almaktadır. Bu tür detaylı açıklamalar, Kur'ân'ın metninin korunmasında ve doğru şekilde iletilmesinde kıraat ilminin önemini vurgulamaktadır.

3. Dilbilimsel Açıklamalar

Kur'ân'ın ihtiva ettiği manaları filolojinin sarf, nahiv, lügat gibi imkânlarıyla ifade etmeyi amaçlayan ilme me'âni'l-Kur'ân denir. Me'âni'l-Kur'ân aynı zamanda dilbilimsel açıklamaların konu edildiği tefsirlerin ortak adıdır. Kur'ân'ın daha iyi anlaşılabilmesi maksadıyla yapılan cümle tahlillerinde ve garîb lafızların manalarının tespit edilmesinde Araplar'ın konuşma üslupları ve lehçeleri bu eserlerin önemli referans kaynaklarıdır. Ayrıca âyetlerin açıklanmasında dildeki kuralların ve terimlerin yoğunluk göstermesi ve lugavî ihtilafların tefsire yansması da filolojik tefsirlerin önemli özelliklerindedir.²⁸

Rûşenî, Beydâvî hâşiyesinde dilbilimsel tahlillere önem vermiş, özellikle de gramer konusunda yoğun bilgi aktarımında bulunmuştur. Bunun yanında kelimelerin iştikâkı, lügat ve lehçe farklılıkları gibi hususlara değinmiştir. Hâşiyede dilbilimsel açıklamalarda Ebu'l-Âliye (v. 90/709), Kutrub (v. 210/825), Ferrâ', Zeccâc ve Müberred'in görüşlerine yer verirken bazen aralarındaki ihtilafları da zikretmiştir. Bu ihtilaflardan birisi, Arap dilinde bulunan bazı kelimelerin iştikâkı konusundadır. Örneğin, Beydâvî'nin tefsirinde *الاسم*/isim kelimesinin kökenine dair uzun bir açıklamanın bulunması üzerine Rûşenî de bu lafzın iştikâkına dair özet bir bilgi vermiştir. Türediği köken hakkında uzun bilgilere yer

²⁵ Rûşenî, *Hâşiyeye 'ale'l-Kâdi Beydâvî*, vr. 24b.

²⁶ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ, (Dîmeşk: Dâru İbn Kesîr, 1993) 4/1918 (No. 7089).

²⁷ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Şu'ayb el-Arnaût, Adil Mürşîd ve dğr. (Dâru Risâleti'l-Âlemiyye, 2009) 2/366 (No. 1342).

²⁸ İsmail Aydın, "Me'âni'l-Kur'ân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (TDV Yayınları, Ankara, 2019), 207.

verdiği ve kendi görüşünü belirttiği bir diğer kelime, İsm-i Âzâm'dır. Rûşenî, Allah lafzının türemiş Arapça bir kelime olması, kesretü'l-isti'mâlden dolayı Allah'ın (c.c.) özel ismi haline geldiği, ilk baştan itibaren Allah (c.c.) için söylenen bir isim olduğu, bir sıfattan türediği ya da Arapçalaştırılmış bir kelime olduğu yönündeki görüşleri sıralamış ve nihâyetinde, Beydâvî'nin Allah lafzının Arapçalaştığı yönündeki tercihini eleştirerek kelimenin Arapça bir kelime olduğunu ifade etmiştir.²⁹

Yine Beydâvî'nin tefsirine ilave mahiyetinde الإنسان/insan kelimesinin ism-i tasgîr sîgasına değinmiştir. Buna göre, "nâs" lafzının tasgîri şâz bir okunuşa göre "nüveys", kıyasen yâ'nın şeddesiyle "üneyyis"tir. Diğer yandan, insanın tasgîri "üneysân" ya da "miftâh"ın "müfeytîh" veznindeki tasgîri gibi "üneysîn" olabileceği yönündeki ihtimalleri zikretmiştir.³⁰

Rûşenî, bazı kelimelerin Arap lehçelerine göre telaffuzlarından bahsetmiştir. Örneğin, ﴿فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ "Kim benim hidayet rehberime uyarırsa artık onlara ne korku vardır ne de üzüleceklerdir."³¹ âyetinde geçen هُدَايَ kelimesinin Hüzeyl lügatında هُدَى şeklinde okunduğunu belirtmiştir. Onlara göre sonu elif-i maksûra ile biten lafızların sonu mütekellim yâsına izâfe edildiğinde \ elif yerine örnekteki gibi yâ harfi ile okunur.³² Lügat farklılığı ile ilgili bir diğer örnek, ﴿أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ﴾ "tertemiz eşler"³³ ibaresindeki "ezvâc" lafzıyla ilgilidir. Kâdî Beydâvî, "erkeğe de dişiye de zevc denebileceğini, ayakkabının teki gibi aslında kendi cinsinden benzeri olana da zevc dendiğini beyân etmiştir.³⁴ Rûşenî Beydâvî'nin bu açıklaması üzerine, nadir durumlar dışında bu kelimenin zevcetün şeklinde telaffuz edilmediğini ve Ferrâ'dan nakledildiğine göre bunun Temîm lügatı olduğunu söylemiştir.³⁵

Rûşenî'nin dilbilimsel açıklamalarına bir diğer örnek, Bakara sûresinin yüz doksan sekizinci âyetinde geçen "Arafât (عرفات)" kelimesi hakkında yaptığı açıklamalardır. Hâşiyede geçtiği üzere Arafât lafzı, sonundaki tâ harfi müennesliğe has olmadığından munsarıftır. Ya da alemiyyet nedeniyle gayr-ı munsarıftır. Sondaki elif ve tâ'nın cem'iyyet için değil, aksine mübâlağa ifade etmek üzere bulunduğu ifade edilmiştir. Yine, Arafât, nakledilegelen ve başından itibaren ona has bir ad olarak söylenen alem-i mürtecel bir lafızdır. Bir başka görüşe göre bu kelime, tâlibin cemîsinin "talebe", fâsığın cemîsinin "feseka" olduğu gibi ârifin çoğulu sayılırsa, o zaman da vasıftan menkûl bir kelime olur. Bir görüşe göre Arafât, insanların orada günahlarını itiraf ettikleri için "i'tirâftan"

²⁹ Rûşenî, *Hâşiye 'ale'l-Kâdî Beydâvî*, vr. 2b.

³⁰ Rûşenî, *Hâşiye 'ale'l-Kâdî Beydâvî*, 15a. Bu husustaki benzer açıklamalar için bk. Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Vellâd et-Temîmî, *el-İntisâr li Sibeveyh 'ale'l-Müberred*, (Müessesetü'r-risâle, 1996), 226; İbn Hişâm el-Lahmî, *el-Medhal ilâ takvîmî'l-lisân*, (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2003), 335.

³¹ Bakara 2/38

³² Rûşenî, *Hâşiye 'ale'l-Kâdî Beydâvî*, vr. 37b. Bilginin geçtiği kaynaklar: Ahmed b. Ebî Bekr b. Ömer el-Cebelî, *el-Bustân fi i'râbi müşkilâti'l-Kur'ân*, (Merkezü'l-Melik Faysal li'l-buhûsi ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye), 2018, 3/429; Şerefüddîn Hüseyin b. Abdullah et-Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb fi'l-keşf 'an kanâ'ir-rayb*, (Câizetü dubbâr eddevliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 2013), 2/451.

³³ Bakara 2/25.

³⁴ Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, 1/61.

³⁵ Rûşenî, *Hâşiye 'ale'l-Kâdî Beydâvî*, vr. 25b. Bazı kaynaklarda Benî Temîm'in روتة هي dediği belirtilmiştir. Bk. Ahmed Hüseyin ez-Ziyât Paşa, *Mecelletü'r-risâle*, 837.

türemiştir. Bir başkasına göre de hoş koku anlamına gelen “arf”ten türemiştir ki, insanlar Arafât’ta günahlarını hasenât ile değiştirirler ve rûhânî halleri güzelleşir.³⁶

3.1. Kelimelerin Anlamlarına Yönelik Açıklamalar

Rûşenî, hâşiyesini telif ederken, bazen *Envâru’t-tenzîl*’de geçen kelimelerin anlamlarına değinmiştir. Bunların büyük bölümü kelimelerin lügat manaları üzerinde yoğunlaşırken, bir kısmı da ıstılah manalarını verme, tanım yapma ve bazı özel isim ya da mekân isimlerinin açıklığa kavuşturulduğu açıklamalardır. Rûşenî’nin, üslûp olarak kelimelerin anlamlarını zikretmesi oldukça yaygındır. Kelimelerin anlamlandırılması hususunda Rûşenî, genel olarak bir kaynağa atıfta bulunmazken, bazı yerlerde Cevherî’nin *es-Sihâh* adlı eserine ve filolojik tefsirlere atıfta bulunmuştur.

Eserde karşılaşılan ilk tanım, *Envâru’t-tenzîl*’in mukaddimesinde, tefsir ilminin en şerefli, en yüce ilim olmasından bahsedildiği cümledeki “tefsirin” terim anlamıdır. Rûşenî tefsir ilmini, “İmkân yettiğince Allah kelâmının manalarının kendisiyle bilindiği ilimdir.”³⁷ şeklinde tanımlamıştır. Yine mukaddimedede yer alan *es-sınâ’ât* kelimesi bağlamında, “Bir şeyi kullanma konusunda kâmil derecede yeteneğe sahip olma melekesidir. Denilir ki, eğer ilim, işin keyfiyeti ile bağlantılı değilse, örf-ü hâssa göre sına’attır, örf-ü âmda ise bu kelime, münâvele yoluyla hâsıl olan terzilik gibi meleke haline gelen şeyler için kullanılır.”³⁸ ifadeleri mezkûrdur.

Kelimelerin terim anlamlarına yer verme, Rûşenî’nin kendisine ait tefsir açıklamalarında geçen bazı ibareler için de söz konusudur. Örneğin, Bakara sûresinin 143. âyetinin tefsiri ile ilgili bölümde, Rûşenî kimlerin şahitliği kabul olur, şehadetin kabul olma şartları nelerdir gibi konularda kendi görüşünü bildirirken, “Şehâdette fasığın sözü makbul değildir.” kaydını düşmüş ve fâsığı, “Üç kuvvetten biri konusunda itidalden çıkan kimsedir.” şeklinde tanımlamıştır.³⁹

Rûşenî, yer yer kelimelerin sözlük anlamlarına da değinmiştir. Örneğin, *Envâru’t-tenzîl*’de Bakara sûresinin 282. âyetininin tefsirinde geçen ticaret kelimesini, “Bil ki ticaret, kazanç sağlamak maksadıyla alım satım yaparak tasarrufta bulunan tâcirin yaptığı iştir.”⁴⁰ şeklinde tanımlamıştır. Yine Bakara sûresinin ﴿وَإِذَا تَوَلَّى سَعَىٰ فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدُوا فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثُ وَالنَّاسُ﴾ “Hâkimiyeti ele aldığı anda ise ülkede bozgunculuk çıkarıp ürünleri ve nesilleri yok etmeye çalışır. Allah bozgunculuğu sevmez.”⁴¹ meâlindeki bir başka âyetinde, “لِيُفْسِدُوا” fiilinin mastarı olan ifsâd kelimesini, “İfsâd, bir şeyin övüldüğü güzel bulunan hâlden çıkarılmasıdır.”⁴² Cümlesiyle tanımlamıştır. Beydâvî’nin tefsirinde istişhâdda bulunduğu bir şiirde geçen “عَرَبِيٌّ”⁴³ kelimesi için, “o büyük bir kap manasındadır.”⁴⁴ diyerek mana açıklaması yapmıştır.

³⁶ Rûşenî, *Hâşiye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 75b.

³⁷ Rûşenî, *Hâşiye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 1b.

³⁸ Rûşenî, *Hâşiye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 1b.

³⁹ Rûşenî, *Hâşiye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 62a.

⁴⁰ Rûşenî, *Hâşiye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 101b.

⁴¹ Bakara, 2/205.

⁴² Rûşenî, *Hâşiye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 77a.

⁴³ Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 1/60.

⁴⁴ Rûşenî, *Hâşiye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 24b. Diğer örnekler için bk. Rûşenî, *Hâşiye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 4a, vr. 15b, vr. 19b, vr. 20b, vr. 30a, vr. 35a, vr. 60b, vr. 66a, vr. 93a.

Hâşiyede kelimelerin anlamlarını vermeye dair karşılaşılan bir başka yöntem ise, Beydâvî’de geçen bazı ibarelerin sözlüklerdeki aslı manalarına başvurulmasıdır. Bu bağlamda misal verilirse; namazı ikâme etme bahsinde “ikâme” ibâresi hakkında Beydâvî’nin verdiği manaların ardından hâşiyede şöyle deniliyor; “sopayı düzleme, pazarın iyi işlemesi gibi manalar örfen istiâre yoluyla verilen manalardır. Asıl lûgat manası ise, bir şeyi dik konuma getirmektir”.⁴⁵

Yine belâgat terimlerinden biri olan terşih kelimesinin “Müsteâr minhe uygun olan vasfı îrâd etmektir.”⁴⁶ cümlesiyle açıklanması, eserin muhtevasının çeşitliliğini göstermektedir. Muhtelif konular bağlamında terim anlamları verilen diğer terimler; din,⁴⁷ ses, harf,⁴⁸ sabır,⁴⁹ nesih,⁵⁰ dua,⁵¹ ihsân,⁵² fâriz ve bîkr,⁵³ sıfat,⁵⁴ istiâre⁵⁵ gibi sözcüklerdir.

Rûşenî’nin kelimelerin eş anlamlarına yer vermesi de onun hâşiyesinde tercih ettiği metotlardan biridir. Beydâvî’nin Bakara sûresinin başındaki hurûf-u mukatta’a ile ilgili tefsirinde yer alan *وإن كانت مفهومة، فإما أن يراد بها السور التي هي مستهلها على أنها ألقابها أو غير ذلك.* “مستهلها” kelimesini, “مبداها” kelimesini, “أي/yani ilk başı” şeklinde eş anlamlarıyla birlikte zikretmiştir.⁵⁶ Kelimelerin müradifleriyle açıklanmasına diğer örnekler: “شقيقتها”⁵⁷ kelimesi, “kardeşi/أختها”⁵⁸, “مترحم”⁵⁹ kelimesi “تعودهم/ alışmaları”⁶⁰, “الكد”⁶¹ kelimesi “الشديد/ şiddetli”⁶², “بكم”⁶³ kelimesi “دلس/ dilsiz”⁶⁴, “سحفا”⁶⁵ kelimesi, “طويل و بعيد”⁶⁶ / uzun, uzak kelimesi, “إسكات”⁶⁷ kelimesi “سusturmak/تبيكيت”⁶⁸ kelimesi ile açıklanmıştır.

Ayrıca Rûşenî, Beydâvî tefsirinde geçen bazı özel isimlere dair kısa bilgilere yer vermiştir. Bu kısa bilgilerin bazıları kelâmî gruplar hakkındadır. Örneğin Kerrâmiyye için Rûşenî, “Kerrâmiyye, Muhammed b. Kerrâm’a⁶⁹ mensup olanlardır”⁷⁰ demiştir. Haşviyye’yi ise, “peygamberlerin büyük günah işlemelerini caiz gören bir grup” olarak tanıtırken, bu

⁴⁵ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 10b.

⁴⁶ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 18b.

⁴⁷ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 6a.

⁴⁸ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 7a.

⁴⁹ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 40a.

⁵⁰ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 39a.

⁵¹ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 71b.

⁵² Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 73b.

⁵³ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 45b.

⁵⁴ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 9a.

⁵⁵ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 20a.

⁵⁶ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 7b.

⁵⁷ Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 1/39.

⁵⁸ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 10b.

⁵⁹ Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 1/39.

⁶⁰ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 13b.

⁶¹ Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 1/49.

⁶² Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 18b.

⁶³ Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 1/50.

⁶⁴ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 19b.

⁶⁵ Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 1/60.

⁶⁶ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 24b.

⁶⁷ Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 1/69.

⁶⁸ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 34b. Diğer örnekleri için bk. Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr. 41a, vr. 54b, vr. 61a, vr. 62a, vr. 79a.

⁶⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Kerrâm b. Arrâk b. Huzâbe b. el-Berr es-Siczi (v. 255/869).

⁷⁰ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale’l-Kâdi Beydâvî*, vr.15b.

ismnin, “şeriat yalnızca kitap ve sünnetten ibarettir başkasından istifade edilmez görüşünde olanlar” için de kullanıldığını ifade eden izahlarda bulunmuştur.⁷¹

Metinde geçen kişilerle ilgili belli başlı bilgiler veren Rûşenî, kendi açıklamalarına yer verdiği bir bölümde, Cebele b. Eyhem adındaki şahıstan bahsederken, onun Ğassânî meliklerinin sonuncusu olduğunu belirtmiştir.⁷² Bahsi geçen kişilerin tanıtılması bağlamında geçen diğer açıklamalara, *Envâru't-tenzîl*'de geçen bir rivâyetin başındaki “عن معمر” ibaresi üzerine hadisin râvîsi hakkında, “tefsir ve hadis ehlinin en faziletlielerindendir ve iki imamın yani Buhârî ve Müslim'in hocasıdır.”⁷³, “Câlût, Amâlika'dandır, yani 'İmlîk b. Âdem b. Sâm b. Nûh'un (a.s.) oğullarındandır.”⁷⁴ gibi cümleler örnek teşkil eder. Yine tefsirde bir yer adı olarak anılan “Erîh” in neresi olduğu hakkında bilgi ilavesi yapan Rûşenî, onun Beytü'l-makdis yakınlarında bir köy olduğunu belirtmiştir.⁷⁵

3.2. Sarf İlmine Dair Açıklamalar

3.2.1. Fiil

Sülâsî Fiiller: Arapça'da geçmiş zaman bildiren mâzî sîgalı fiiller en az üç harften oluşur. Bu nedenle üç harften oluşan bu fiillere sülâsî fiil denir.⁷⁶ Sülâsî fiiller mâzî ve muzârî çekimlerinde ilk, orta ve son harflerin aldığı hareketlere göre sınıflandırılmıştır. Bu bağlamda Rûşenî söz konusu sınıflandırmaya işaret ederek fiillerin vezinleri hakkında kısa bilgilere yer vermiştir. Örneğin, غمض- يغمض fiilinin okunuşu hakkında, “muzâride ayne'l-fiili kesre ile okunur.”⁷⁷ demiştir. Dolayısıyla bu fiilin mâzî sîgası عَمَضَ muzârî sîgası يَغْمِضُ şeklinde okunduğundan, sülâsî fiillerin vezinlerine göre yapılan sınıflandırmada ikinci bâbdan (فَعَلٌ- يَفْعُلُ) olduğu anlaşılmaktadır.

Ma'âfela (Taaccüb) Kalıbı: Rûşenî, ﴿فَمَا أَصْبَرْتُمْ عَلَى النَّارِ﴾ “... Onlar ateşe karşı ne kadar da dayanıklı imişler”⁷⁸ âyetinde geçen أَصْرَهُمْ fiilinin başındaki mâ edatının ifade ettiği manaya ilişkin, *Envâru't-tenzîl*'de; taaccüb, istifhâmiye ya da mevsûle olarak sıralanan görüşler⁷⁹ ile ilgili; taaccüb olması yönündeki görüşün Sibeveyh'ten nakledildiği, istifhâmiye olması yönündeki ikinci görüşün Ahfeş'e ait olduğu ve mevsûle olmasının Ferrâ'nın görüşü olduğu yönünde bilgilerin yer aldığı bir açıklamada bulunmuştur. Bu ifadelerinin devamında, söz konusu görüşlerin hepsinin ihtilâflı olduğunu ancak fiilin taaccüb ifade etmesi hususunda ittifâk ettiklerini söylemiştir.⁸⁰

İsm-i Tasğîr: (فُعَيْتٌ): Hâşiyede, bazı kelimelerin vezinlerinin belirtilmesi yönünde açıklamalar mevcuttur. Üzerinde durulan bu fiil vezinlerinden biri de ism-i tasğîr sîgasıdır. Kâdî Beydâvî'nin, tefsirinde misalen zikrettiği

⁷¹ Rûşenî, *Hâşiye 'ale'l-Kâdî Beydâvî*, vr. 38a.

⁷² Rûşenî, *Hâşiye 'ale'l-Kâdî Beydâvî*, vr. 18b.

⁷³ Rûşenî, *Hâşiye 'ale'l-Kâdî Beydâvî*, vr. 33b.

⁷⁴ Rûşenî, *Hâşiye 'ale'l-Kâdî Beydâvî*, vr. 92a.

⁷⁵ Rûşenî, *Hâşiye 'ale'l-Kâdî Beydâvî*, vr. 43a.

⁷⁶ Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi- Sarf*, (İstanbul: İFAV, 2001), 90.

⁷⁷ Rûşenî, *Hâşiye 'ale'l-Kâdî Beydâvî*, vr. 97b.

⁷⁸ Bakara 2/175.

⁷⁹ Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, 1/120.

⁸⁰ Rûşenî, *Hâşiye 'ale'l-Kâdî Beydâvî*, vr. 68a.

تسمع بالمعدي خير من أن تراه

“Mu‘aydi‘yi duyman görmenden daha iyidir”⁸¹

şiiirinde yer alan معديnin Ebu‘l-‘Arab Ma‘d b. Adnân’a mensûbiyeti hakkında kısaca bilgi verilerek kelimenin معدي kelimesinin ism-i tasğiri olduğunun ifade edilmesi bu konuya örnek teşkil eder.⁸² Bir başka yerde الناس kelimesinin ism-i tasğiri hakkında şâz görüşten bahsedilmiştir. Rûşenî burada, şâz görüşe göre ‘nâs’ın tasğirinin نُؤِس ya da kıyasen yâ’nın şeddesi ile أُئِيس الإنسان, أُئِيس gibi مُفَيْتِح gibi olduğunu ifade etmiştir.⁸³

Sülâsî Mezîd Bâbların Fiile Kattığı Manalar: Rûşenî’nin mezîd fiillerle ilgili açıklamalarının geneline bakıldığında, fiillerin ait oldukları bâb ve bâbın ifade ettiği manalardan oluşmaktadır. Örnekler üzerinden açıklamak gerekirse, hâşiyede tef‘îl bâbının teksîr ifade ettiği,⁸⁴ istif‘âl bâbının sîn harfinin talep bildirdiği,⁸⁵ ifti‘âl bâbının ise fiile ihtimâl manası kattığı⁸⁶ ve mezîd bâblardan bağımsız olarak genel anlamda muzârî’fiilin istimrâr bildirdiği⁸⁷ ifade edilmiştir.

قسط ve قسطın Vezninde Gelmesi: Bakara sûresinin ﴿ذَلِكُمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ وَأَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ﴾ “... böyle yapmanız Allah katında daha adaletli, şahitlik için daha destekleyicidir...”⁸⁸ âyetinde geçen أقسط lafzının vezni ile ilgili olarak hâşiyedeki açıklama şöyledir: أقسط lafzı, adil olma manasında kullanıldığında, مُفْسِطُ vezninde olur. Bunun örnekleri ﴿وَأَمَّا الْفَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَبًا﴾ “Hak yoldan sapanlar ise cehennemın yakıtı olmuşlardır.”⁸⁹ ve ﴿إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُفْسِطِينَ﴾ “... Allah âdil olanları sever.”⁹⁰ âyetlerinde mevcuttur. Dolayısıyla قسطın ism-i tafdil vezninde gelmesi sahih değildir. Ancak adaletli kişi anlamında قسط ve قاسط (âdil kişi) şeklinde ifade edilmesi daha doğrudur. Aynı durum âyetteki أقوم lafzı için de geçerlidir. Sibeveyh ise bu lafızların kesretü’l-isti‘mâlden dolayı ism-i tafdil kabul edilmesini câiz görmüştür.⁹¹

حَيْرَ Lafzının İsm-i Tafdil Manasında Kullanılması: Rûşenî, ﴿... وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ﴾ “... Ona güç yetirmekte zorlananlara bir yoksul doyumunu fidye vardır. Kim gönlünden gelerek bir hayır yaparsa, bu kendisi için daha hayırlıdır.”⁹² âyetinde yer alan حَيْرَ ibaresinin i‘râbına dair açıklamada bulunurken, aynı zamanda bu ibarenin ism-i tafdil manasında da kullanıldığını ifade etmiştir.⁹³

⁸¹ Beydâvî, *Envâru‘t-tenzîl*, 1/41.

⁸² Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale‘l-Kâdi Beydâvî*, vr. 13a.

⁸³ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale‘l-Kâdi Beydâvî*, vr. 15a.

⁸⁴ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale‘l-Kâdi Beydâvî*, vr. 97b.

⁸⁵ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale‘l-Kâdi Beydâvî*, vr. 86a, vr. 100b.

⁸⁶ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale‘l-Kâdi Beydâvî*, vr. 32b.

⁸⁷ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale‘l-Kâdi Beydâvî*, vr. 18a.

⁸⁸ Bakara 2/282.

⁸⁹ Cîn 72/15.

⁹⁰ Hucurât 49/9.

⁹¹ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale‘l-Kâdi Beydâvî*, vr. 101b.

⁹² Bakara 2/184.

⁹³ Rûşenî, *Hâşiyeye ‘ale‘l-Kâdi Beydâvî*, vr. 70b.

فعال ve فعل Vezinlerinin Mübâlağa İfade Etmesi: Rûşenî bazı ibarelerin mübâlağa ifade etmesi bağlamında birtakım açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin, ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ "... Şüphesiz Allah her şeye kâdirdir."⁹⁴ âyetinde geçen "kadîr" kelimesi için; racîm kelimesi gibi mübâlağa binalarından biridir demiştir.⁹⁵ ﴿وَاللَّكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ "... Kâfirler için elîm bir azap vardır."⁹⁶ âyetindeki "elîm" lafzının da bir önceki örnekte olduğu gibi fe'îl vezninde gelip mübâlağa ifade ettiğini bildirmiştir.⁹⁷

3.2.2. Masdar

Terim anlamı, zamanla bağlantılı olmayan ve soyut bir manaya delalet eden sözcük türü iken, sarf ilminde fiil ile iştikak ilişkisi bulunması nedeniyle, bir kelimenin diğer bir kelimedenden biçimsel olarak türemesi olarak tanımlanmıştır.⁹⁸ Hâşiyede masdariyet bildiren kelimelerin türüne dair bilgilere sık sık yer verilmiştir. Bu açıklamaların örnekleri şu şekildedir: وراء kelimesi قضاء-يقضي-قضي fiili gibi وری-یری fiilinin masdarıdır,⁹⁹ العوف kelimesi عفا'nın masdarıdır,¹⁰⁰ فرقان kelimesi فرق fiilinden türemiş masdardır,¹⁰¹ تَحَلُّكَة، مَحَلِّكَه'nin masdarıdır.¹⁰² Bu örnekler bağlamında fiilden türeyen masdarlarla ilgili bu şekilde kısa açıklamaların tekrarlandığı görülür.

Rûşenî, fiilden türeyen masdarların yanında, bulunduğu bölümlerde "ismü'l-masdar"¹⁰³ ibaresiyle açıkladığı bazı kelimelere yer vermiştir. Mesela الطلاق ve القرض lafzlarının ismi masdar olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁴ Bir başka açıklamasında, سُحْحَان lafzının masdar olduğunu, Sîbeveyh ve Zemahşerî'nin bu kelime hakkındaki tercihlerinin ise ismü'l-masdar olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁵

Lâzım ve Müteaddî Fiillerin Masdarları: Hâşiyede masdarlarla ilgili değinilen bir diğer husus, müteaddî ve lâzım fiillerden türeyen masdarların vezinleridir. Rûşenî, Bakara sûresinin 249. âyetinde geçen فَصَلَ fiilinin hem lâzım hem de müteaddî olarak kullanılan fiillerden sayılmasından bahsettiği bölümde, lâzım fiillerin masdarlarının مُعْوَلٌ, müteaddî fiillerin masdarlarının فَعْلٌ vezninde geldiğini belirterek, bu vezinde gelen masdarlara وَفَّ، وَفَّ، وَفَّ lafızlarını misal getirmiştir.

Masdar-ı Merre-Masdar-ı Mîmî: Rûşenî, Beydâvî'nin âyetlerin bağlamıyla ilgili zikrettiği hadislerin bazı bölümlerini Arap dili açısından açıklamaya tâbî tutmuştur. Bunun bir örneği de "... ما من مسلم يشاك شوكه فما فوقها..." /Bir müslümanın bir yerine diken batsa yahut bunun daha üstünde birşeyle karşılaşırsa...¹⁰⁶ hadisinde geçen شوكه kelimesiyle ilgilidir. Rûşenî

⁹⁴ Bakara 2/20.

⁹⁵ Rûşenî, Hâşiye 'ale'l-Kâdi Beydâvî, vr. 26b.

⁹⁶ Bakara 2/105.

⁹⁷ Rûşenî, Hâşiye 'ale'l-Kâdi Beydâvî, vr. 53b.

⁹⁸ Mustafa Kırkız, "Arap Dilinde Mastar Ve Önemi," *Fırat Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2010), 210.

⁹⁹ Rûşenî, Hâşiye 'ale'l-Kâdi Beydâvî, vr. 49b.

¹⁰⁰ Rûşenî, Hâşiye 'ale'l-Kâdi Beydâvî, vr. 80b.

¹⁰¹ Rûşenî, Hâşiye 'ale'l-Kâdi Beydâvî, vr. 1a.

¹⁰² Rûşenî, Hâşiye 'ale'l-Kâdi Beydâvî, vr. 73b.

¹⁰³ İsm-i masdar, fiilin kurallarına göre gelmeyen ve masdarın lafzına benzeyen kelime türüdür. bk. Mustafa Kırkız, "Arap Dilinde Mastar Ve Önemi", 220.

¹⁰⁴ Rûşenî, Hâşiye 'ale'l-Kâdi Beydâvî, vr. 83b, vr. 90a.

¹⁰⁵ Rûşenî, Hâşiye 'ale'l-Kâdi Beydâvî, vr. 26b.

¹⁰⁶ Beydâvî, *Envârü't-tenzil*, 1/63.

hadiste geçen bu kelimenin masdar-ı binâ-i merre,¹⁰⁷ Bakara sûresi 37. âyette geçen مستقر kelimesinin de masdar-ı mîmî olduğunu söylemiştir.¹⁰⁸ Yine farklı âyetlerin bağlamında geçen محيض lafzının ism-i zaman ya da ism-i mekân masdar-ı mîmî¹⁰⁹ ve مدارس kelimesinin مضمار, مرصاد, ميعات vezninde ism-i mekân masdar-ı mîmî olduğunu ifade etmiş, buna misalen مضمار, مرصاد, ميعات kelimelerini zikretmiştir.¹¹⁰

Sonuç

Dede Ömer Rüşenî, Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde yaşamış tasavvufî ve edebî kimliği ile tanınan ilmî açıdan çok yönlü bir âlimdir. Nitekim Beydâvî tefsirine yazdığı hâşiyesinin muhteva derinliği ve çeşitliliği onun çok yönlülüğünü göstermektedir. Osmanlı döneminde had safhada olan tefsir hâşiyelerini temsil eden ve tam hâşiyeye niteliği taşıyan Rüşenî hâşiyesi özellikle dilbilimsel açıklamalar bakımından çok zengin bir eserdir. Hâşiyede kelimelerin, istikakı, taşıdığı muhtemel manaları, eş anlamları, zıt anlamları, sözlükteki ve örfteki manaları gibi birçok açıdan incelendiği ve kelimeler hakkında önemli derecede bir bilgi aktarımında bulunmaktadır. Özellikle nadirattan olup kıraati çok bilinmeyen kelime ya da fiillerin harflerinin noktalı ya da noktasız olması, hangi hareketler ile okunması gerektiği yönünde sık sık yönlendirmeler mevcuttur. Öte yandan hâşiyede çokça müracaat edilen konulardan biri de kıraat vecihleridir. Bu bağlamda, âyetlerde geçen lafızların okunuşu ile ilgili ihtilafların, kıraatin hangi imama ait olduğu gibi meselelerin önemli yer tuttuğu görülmektedir. Ayrıca Rüşenî'nin kıraat ihtilaflarına değinmenin yanında Kur'ân okuma esaslarına dayalı terimlerin açıklanmasına önem verdiği de gözlemlenmiştir. Yine âyetlerde yer alan fiillerin sarf açısından tahlil edilmesine gayret göstermiştir. Bu çabanın neticesinde okuyucu fiillerin tellafuz edildiği vezinlere göre hangi manalara geldiğini ve cümleye kattığı ince manaları daha iyi anlayabilmektedir. Sonuç olarak bu makalede tefsir hâşiyelerinin kendilerine kaynaklık eden tefsirlere azımsanmayacak derecede katkı sunduğu ve tefsirlere getirdiği ilave bilgiler ile anlaşılabilirlik seviyelerini artırdıkları tespit edilmiş olup bu ilmî mirasın önemi bir kez daha vurgulanmak istenmiştir.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

* Bu makale Prof. Dr. Süleyman Aydın danışmanlığı ile hazırlanan Dede Ömer Rüşenî'nin (v. 892/1487)Hâşiyeye 'ale'l-Kâdî Beydâvî Adlı Eserinin Tahkîk ve Tahlili -Fâtiha ve Bakara Sûreleri- isimli doktora tezinden üretilmiştir.

Yazar(lar) / Author(s): Azime Kelleci

Finansman / Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

¹⁰⁷ Mastar-ı merre, kemmiyet açısından fiilin kaç defa tekrarlandığını ifade eden, bir başka deyişle adet masdardır. Abbas Hasan, *en-Nahvü'l-vâfî ma'a rabtihi bi esâlibi'r-râfî'a ve'l-hayâti'l-lugaviyyeti'l-müceddide*, (Mısır: Dâru'l-me'ârif, 2018), 3/225.

¹⁰⁸ Rüşenî, *Hâşiyeye 'ale'l-Kâdî Beydâvî*, vr. 30a, vr. 37a.

¹⁰⁹ Rüşenî, *Hâşiyeye 'ale'l-Kâdî Beydâvî*, vr. 81a.

¹¹⁰ Rüşenî, *Hâşiyeye 'ale'l-Kâdî Beydâvî*, vr. 51a.

Kaynakça

- Abbas Hasan. *en-Nahvü'l-vâfi ma'a rabtihi bi esâlibi'r-râfi'a ve'l-hayâti'l-luğaviyyeti'l-müceddide*. Mısır: Dâru'l-me'ârif, 2018.
- Abdu'l-Hayy b. Fahrüddîn b. Abdu'l-Ali el-Hasenî et-Tâlibî. *el-İ'lâm bi men fi târihi'l-Hind mine'l-a'lâ.*, Beyrût-Lübân: Dâru İbn Hazm, 1999.
- Abdulfettâh b. Abdülğani Muhammed b. el-Kâdi. *el-Vâfi fi Şerhi's-Sâtubiyeti fi'l-kirâati'l-aşr.* b.y.: Mektebetü's-Sevâdî, ts.
- Arslan, Hulusi - Karagöz, Numan. "Dillerin Kökeni ve Teolojik Bağlamı". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 12/2 (Güz 2021) 431-451.
- Aydın, İsmail. "Me'âni'l-Kur'ân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, Ek-2/206-207, 2019.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafa Dîb el-Buğâ. 7 Cilt, Dımeşk: Dâru İbn Kesîr, 1993.
- Bursalı Mehmet Tahir Efendi. *Osmanlı Müfessirleri*. İstanbul: Meral Yayınevi, 2016.
- Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça Dilbigisi Nahiv*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları (İFAV), 25. Basım, 2022.
- Demir, Ziya. *XIII-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2007.
- Ebû Şâme, Ebu'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Makdisî. *İbrâzü'l-me'ânî min hirzi'l-emânî*. b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- el-Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdillâh b. Ömer b. Muhammed Kâdi el-. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mer'âşlî. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs, 1998.
- el-Cebelî, Ahmed b. Ebî Bekr b. Ömer. *el-Bustân fi irâbi müşkilâti'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Muhammed Abdurrahmân el-Cündî. 5 Cilt, b.y.: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-buhûsi ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1. Basım, 2018.
- el-Cezerî, Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. *Müncidü'l-Mukriîn ve mürşidü't-tâlibîn*. Nşr. Ali b. Ali el-İmrân, b.y.: ts.
- el-Cezerî, Şemsüddin Ebu'l-Hayr. *en-Neşr fi Kirâati'l-'Aşr*. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, ts.
- el-Ednevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-Müfessirîn*. Thk. Süleyman b. Sâlih el-Haziyy. el-Medînetü'l-Müevvere: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1997.
- et-Temîmî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Vellâd. *el-İntisâr li Sibeveyh 'ale'l-Müberred*. Thk. Züheyr Abdulmuhsin Sultan. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1996.
- Güzel, Abdurrahman. *Dinî Tasavvufî Türk Edebiyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 3. Basım, 2006.
- Hâcî Halife, Mustafa b. Abdillâh. *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Thk. Muhammed Şerefüddîn Yaltkaya. Bağdâd: Mektebetü'l-Müsenâ, 1941.
- İbn Hişâm el-Lahmî, *el-Medhal ilâ takvîmi'l-lisân*, Beyrut-Lübân: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2003.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni. *Sünen-i İbn Mâce*. Thk. Şu'ayb el-Arnaût, Adil Mürşid ve dğr.. 5 Cilt, Dâru Risâleti'l-Âlemiyye, 1. Basım, 2009.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kirâati*. Konya: Nedve Yayınları, 1974.
- Kırkız, Mustafa. "Arap Dilinde Mastar ve Önemi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2010) 209-226.

- Rûşenî, Dede Ömer. *Hâşîye 'ale'l-Kâdi Beydâvî*. Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Medrese. 1755/24, 1a-570a.
- Tîbî, Şerefüddîn Hüseyin b. Abdullah et-. *Fütûhu'l-ğayb fi'l-keşf 'an kanâ'ir-rayb*. Thk. İyâd Muhammed el-Ğavci. 17 Cilt, b.y.: Câizetü Debiyyi'd-Devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1. Basım, 2013.
- Uzun, Mustafa. "Dede Ömer Rûşenî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 9/ 81-83, 1994.
- Uzun, Mustafa. *Dede Ömer Rûşenî'nin Hayatı Eserleri ve Miskinliknamesi*. İstanbul, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1982.